

ਇਕ ਯੋਧੇ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

—ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਟ-ਲੇਖਕ, ਨਾਟ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਸੂਤਰਧਾਰ, ਐਕਟਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਸੇਵੀ, ਲੋਕਮੁੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਜਨਸੇਵਕ ਸਨ। ਉਹ ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਭਿਮਾਨ-ਮੁਕਤ, ਸਨਿਮਰ, ਸਾਊ ਮਨੁੱਖ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਦਿਖਾਵੇ ਗੁਰੂ। ਅਚਾਨਕ ਸੇਧੋਂ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਚਮਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਦਾ ਦਰਪਨ ਬਣਨ ਦੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਯੋਧਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਮ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ 'ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਜਾਣ' ਦਾ ਕਥਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣਵੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਯਕੀਨਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸਾਥ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਬੇਹੱਦ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿਲੀ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੂਰੇਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੱਕ ਤੋਂ ਪੁੱਜੀ ਹੋਈ ਅੱਥਰੂ ਕੇਰਦੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਨਾਅਰੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੀ ਅਥਾਹ ਖ਼ਲਕਤ ਇਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਉੱਤੇ ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਜਨਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਏਨੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਦੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰਸਮ-ਪੂਰਤੀ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠ ਤਾਂ ਬਥੇਰੇ ਦੇਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਸੱਲ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੋਗੀਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੂਹ ਘੱਟ ਹੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ, ਨਾਟਕ ਸੀ। ਭਾਖੜਾ-ਨੰਗਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ 'ਹੜਤਾਲ' ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖਿਡਾਇਆ। ਐਕਟਰ ਵਜੋਂ

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਲਿਖਿਆ 'ਦੀਵਾ ਬੁਝ ਗਿਆ' ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਦੇ ਇਕ ਕਾਰਗਰ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਈ, ਉਹਨਾਂ 1981 ਵਿਚ ਸਾਢੇ ਇਕਵੰਜਾ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਨੌਕਰੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਿਹਾ, ਕਦੀ ਪੈਰ ਵੀ ਨਾ ਮਲਿਆ ਅਤੇ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਇਕਾਂਗੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਤਾਂ ਲਿਖੇ ਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ-ਪਰਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ। ਨਾਟ-ਸਮਗਰੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਉਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਤੇ, ਅਜਿਹੇ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੱਕ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ, ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਤੇ ਵਡੇਰੇ ਅਰਥ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਮਾਕਰਸਵਾਦ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਤੇ ਲਾਲੋ-ਪੱਖੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਕਾਰਗਰ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁਦਈ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਛਿੱਲ-ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਕੋਮਲਭਾਵੀ ਅਦਾਕਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੰਡੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਐਕਟਰ ਹੋਰ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਵੀਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਦਰਜਨਾਂ ਨਾਟ-ਟੋਲੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਮਲੇਵਾ ਹਨ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਚ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਈ ਮਿੱਥਾਂ ਤੋੜੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਰਲੇ-ਟਾਵੇਂ ਨਾਟਕ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਢੁੱਕਵੀਂ ਥਾਂ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੰਚ-ਬਣਤਰ ਵਾਲਾ ਹਾਲ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣ। ਇਉਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਚੋਣਵੇਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਬਣਿਆ, ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਭੱਦਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ

ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਚੌਤਰਾ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪਿੜ ਜਾਂ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਗੱਡਾ ਮੰਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਲਾਲਟੈਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਨਣ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਜ਼ਦੀ, ਗੜਕਦੀ, ਬੁੱਕਦੀ ਤੇ ਗੂੰਜਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮਾਲ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪੰਜੇ ਡਰਾਈਵਰ ਵਾਲੀ ਸੀਟ ਸਮੇਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਭੁਲਾ ਕੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਜਜ਼ਬੇ-ਗੁੱਧੀ, ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਂਗਲੀ ਫੜਾ ਕੇ ਨਾਲ ਤੌਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਹੋਰ ਅਦਾਕਾਰ ਓਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ। ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਵਜੋਂ ਨਿਭਾਈ ਭੂਮਿਕਾ ਸਦਕਾ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਛੋਕੇ ਵਾਲੇ ਲਾਸਾਨੀ ਫ਼ਿਲਮ ਐਕਟਰ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੁੰਬਈ ਵਿਖੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਮਗਰੋਂ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, 'ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਫ਼ ਕਾਲੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਘੰਟਾ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗਧ ਕਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਇਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਝ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋ।' ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਮੰਚ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਹਸਤੀ, ਪਰਲ ਪਦਮਸੀ ਨੇ 'ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈੱਸ' ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੋਕ-ਥੀਏਟਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੂਪਾਲ ਵਿਚ ਸਟਰੀਟ ਥੀਏਟਰ ਫ਼ੈਸਟੀਵਲ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਟਰੀਟ-ਪਲੇਅ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਰੋਸ-ਥੀਏਟਰ ਦੇਖਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਗੂੰਜਵਾਂ ਤੇ ਦਲੇਰ ਸੁਨੇਹਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤਕ ਸਿੱਧਾ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਮੇਲੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਉਹ ਹੁਣ ਤਕ ਮੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਂਜਲੀਆਂ ਨਾਟ-ਹਸਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਥੇ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਚਿੜੀਆਂ ਵੀ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੀਆਂ ਸਨ।'

ਕਲਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਰਪਨ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਸੀ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ ਅਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਸਨਮਾਨ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਕੌਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕਾਂ-

ਅਨੇਕ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਏ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ 1984 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਟਰੱਸਟ ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। 1980 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਉਹ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਗਿਆਨੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਰਤਾ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਜਿਹੇ ਸਭ ਇਨਾਮਾਂ-ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਪ ਉਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵੱਲੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਲਈ ਜੁੜਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਸਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਆਖਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸ਼ਾਇਦ ਜਨਤਾ ਤਕ ਏਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਪੁੱਜ ਸਕਦੀ, ਜੇ ਉਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਘੱਟ ਖਰਚੀਲਾ, ਮਿਹਨਤ ਲੋੜਦਾ ਤੇ ਫੈਲਵਾ ਕੰਮ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਕੜੀ ਵੱਡੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ, ਘਰ ਦੇ ਮਾਇਕ ਵਸੀਲੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਵਰਤਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਪਤਨੀ ਤੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਨਾਲ ਤੋਰਨਾ, ਕੋਈ ਟਿਕਟ ਲਾਏ ਬਿਨਾ ਲਗਾਤਾਰ ਨਾਟਕ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਗੱਠੜ ਚੁੱਕ ਕੇ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿਚ ਦੁਰੇਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣਾ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਘਰਾਂ ਦੀ ਰੁੱਖੀ-ਮਿੱਸੀ ਦਾਲ-ਰੋਟੀ ਛਕ ਕੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਛੱਡਣਾ-ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਡੰਗਿਆ ਤੇ ਸਵੈਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸਲੋਕ ਮਨ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ: ‘ਕਬੀਰਾ ਖੜ੍ਹਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮੇਂ, ਲੀਏ ਲੁਕਾਟੀ ਹਾਥ/ਜੋ ਜਾਲੈ ਘਰ ਆਪਨਾ, ਚਲੇ ਹਮਾਰੇ ਸਾਥ।’

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂਘਦੇ ਦਰਸ਼ਕ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਨਾਟਕ ਕਿੰਨੇ-ਕਿੰਨੇ ਵਾਰ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ, ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਆਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੀ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਾ ਰਹੀ। 1984 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਜਿਨ ਸਚੁ ਪਲੈ ਹੋਇ’ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1,500 ਤੋਂ ਵਧ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਮੇਰਾ ਲੱਖਣ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਜੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ

ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਆਪ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ-ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹੋਣਹਾਰ ਨਵੇਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦਾ ਜੋ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਹ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਨਰੋਏ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਛਾਪੇ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਸਤੇ ਮੁੱਲ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਪੁਚਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਪਾਠਕ ਪ੍ਰਦਾ ਕੀਤੇ, ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਯੱਗ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸੀਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਗੱਲ 1994 ਦੀ ਹੈ।

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਸਾਡਾ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿਓ।' ਮੈਂ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਭਾਅ ਜੀ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾ ਬਣਾ ਲਈਏ, ਇਕ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਭਾਰਤ ਵਸਦਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਦੀ?' ਇਕਦਮ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਠੀਕ ਹੈ, ਦੋ ਬਣਾ ਲਵੋ। ਤੇ ਛਪਵਾ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਲਵੋ। ਹਾਂ, ਪ੍ਰੈੱਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ, ਬਿੱਲ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਣ।' ਇਉਂ 'ਪੰਜ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆਂ' ਅਤੇ ਬਿਖਰੇ ਟਾਪੂ' ਨਾਂਅ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਸਰਦਲ' ਤੇ 'ਸਮਤਾ' ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਨਰੋਆ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੱਗ-ਲਪੇਟ ਦੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੁਆਰਥ ਦੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਉਲਾਰ ਦੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ-ਭੈ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬੁਰਜੂਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੱਧਲੀ ਹੋਈ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੱਤਭੇਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਬੋਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛਾਪਣਾ ਤੇ ਗੱਲ ਦੇ ਨਿਤਾਰੇ ਲਈ ਬਹਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਅਜਿਹੀ ਨਰੋਈ ਪਿਰਤ ਸੀ, ਜੋ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੀ ਸੱਚੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਖਰੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਨੂੰ ਪਰਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਸੰਪਾਦਕ ਹੀ ਪਾ-ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਰਮਜ਼ੈਂਸੀ ਲੱਗੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਚੱਲੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਭ ਝੱਖੜਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਕਰਾਮਾਤੀ ਦੀਵੇ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਰਹੀ। ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਨਾਗਰਿਕ

ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿੜ ਬਣਾਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਪਸਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦੀ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਗ਼ਲਤ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਘਟੀਆਂ ਲੋਕ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਲਚਰ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਾਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਰੂੰ ਪਾ ਹੀ ਰੱਖਣੀ ਹੋਈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਸਦਾ ਹੀ ਅਵੇਸਲੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗ਼ਲਤ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਅਮਲੀ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਨਰੋਏ ਗੀਤ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦਾ ਔਖਾ ਤੇ ਖ਼ਰਚੀਲਾ ਪਰ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਕਾਰਡ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਦੋ, ਦੋ ਤੋਂ ਚਾਰ ਤੇ ਚਾਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠ ਕੇ ਉਹ ਅੰਤਲੇ ਸਾਹ ਤਕ ਸਭ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾਲ ਤੇ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤ ਨਾਲ ਅਡੋਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਮਿਸਾਲ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਵੱਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਸਦਕਾ, ਜਨਤਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸਦਕਾ ਅਤੇ ਪਰਾਈ ਪੀੜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਵਜੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੌਮਲ ਭਾਵਨਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਤੇ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਖੱਬੀ ਸੋਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਲੋਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੱਤਭੇਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਕਾਇਲ ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਏਨੇ ਵੰਨਸੁਵੰਨੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਤਰਦਾ-ਤਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਰਪੂਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੇ ਵੰਸ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂਅ ਹੈ।